

С. О. Гладкий*

ЗАКОНОДАВЧА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ НАБУТТЯ КООПЕРАТИВНОГО ЧЛЕНСТВА В УСРР ПЕРІОДУ НЕП

Одним із фундаментальних прав громадян демократичної держави є право на об'єднання в громадські організації, в тому числі кооперативні, для здійснення й захисту своїх прав та свобод і задоволення різноманітних потреб та інтересів. Правове регулювання вступу до кооперативу та інші аспекти права кооперативного членства досліджували українські й зарубіжні вчені О. В. Гафурова, О. В. Зенюкова, В. І. Семчик, Н. І. Титова, В. І. Федорович та ін. Проте в історичному контексті зазначені питання аналізу ще не піддавалися. Метою цієї статті є вивчення законодавчих зasad регулювання набуття кооперативного членства в УСРР років неп.

Важливими гарантіями реалізації права на створення кооперативів виступають конституційні норми, які проголошують свободу об'єднання в громадські організації та інші фундаментальні права і свободи, рівність громадян перед законом тощо. Конституція УСРР 1919 р. відтворювала основні положення Конституції РСФРР 1918 р.¹ Її розробники виходили із невизнання абсолютної правозадатності особи. “Тільки держава творить так зване об'єктивне право, тобто сукупність тих норм, які діють у суспільстві. <...> І тільки держава є джерелом і так званих суб'єктивних прав, тобто тих прав, які має особистість у процесі своєї діяльності”, — писав український правник О. Л. Малицький². На таких світоглядних засадах була створена й перша союзна Конституція³.

Заперечення економічної, правової й моральної автономії окремої людини найвиразніше виявлялося у сфері регулювання цивільно-правових відносин. Відповідно до ст. 4 Цивільного кодексу УСРР 1922 р. цивільна правозадатність надавалася всім громадянам “з метою розвитку продуктивних сил країни”.⁴ Коментуючи згадане положення фахівець у галузі кооперативного права А. Терехов зазначав: “За людиною не визнається жодних природжених і непорушних прав. Коли людина має права, то ці права вона одержала від колективу (держави), і дано їх в інтересах самого колективу: надані громадянам права мусять сприяти досягненню визначеній колективом мети”⁵.

Мав рацію П. Кропоткін, коли в 1921 р. писав, що “права людини існують лише завдяки тому, що вона є готовою захищати їх зі зброєю в руках”⁶. “Дарована” радянською владою правозадатність і куцій перелік прав стали для українців наслідком їх вибору між демократичною національною державою, яку треба було захищати від більшовиків, і швидким задоволенням матеріальних потреб, яке обіцяла народу більшовицька влада. Низькому рівню національної самосвідомості народу відповідав такий самий рівень розвитку правосвідомості. Головною рисою “революційної правосвідомості”, що стала джерелом радянської правової доктрини і практики революційних перетворень, було зведення соціальної сутності права лише до класової. Класовий підхід як наріжний камінь марксистської теорії в 20-ті роки проймав собою всі сфери суспільного життя, деформуючи й витискаючи із суспільної свідомості загальнолюдські моральні цінності, на яких ґрутувалася й класична кооперативна ідея.

У літературі 1920-х рр. соціальний склад кооперації розглядався переважно як проблема політична, а не організаційно-економічна. Більшість авторів-марксистів обґруntовувала класовий принцип у кооперативному русі. Радянський законодавець втілював партійно-ідеологічні настанови в юридичній матерії.

За законодавством дореволюційної Росії право вступу до кооперативу надавалося кожному громадянину незалежно від його соціального становища. В роки “воєнного комунізму” споживча кооперація була одержавлена, а більшість інших видів кооперативів припинила своє існування. На момент проголошення непу в Україні діяли норми декрету

© Гладкий С. О., 2008

* доцент кафедри правознавства Полтавського університету споживчої кооперації України, кандидат історичних наук, доцент
¹ СУ УСРР. — 1919. — № 19. — Ст. 204.

² Малицький А. Советское государственное право (Очерки). — Х.: Юридическое издательство НКЮ УССР, 1926. — С. 14.

³ СЗ ССРР. — 1923. — № 1. — Ст. 12.

⁴ СУ УСРР. — 1923. — № 55. — Ст. 780.

⁵ Терехов А. Радянське кооперативне право. — Х.: Державне видавництво України, 1926. — С. 112.

⁶ Кропоткін П. А. Этика: Избранные труды. — М.: Політизіздат, 1991. — С. 391.

“Про споживчі комуни” від 20 березня 1919 р., згідно з якими в споживчій кооперації існувало примусове членство всіх громадян, які проживають у відповідній місцевості, незалежно від їх соціального стану. Проте соціальне становище члена комуни все ж позначалося на його правовому статусі: ст. 7 згаданого декрету право обирати й бути обраними до всіх органів управління та контролю комуни надавалося лише громадянам, які мають право голосу до рад за радянською конституцією⁷. Постанова ВУЦВК “Про споживчу кооперацію” від 13 квітня 1921 р. залишила в силі той самий принцип: “всі громадяни УСРР об’єднуються в споживчі товариства” (ст. 1)⁸. Загальносоюзний закон від 28 грудня 1923 р., запровадивши добровільне членство в споживчій кооперації, не змінив принцип загальноті, встановлений законом 1921 р.⁹ Та за законом СРСР “Про споживчу кооперацію” від 20 травня 1924 р. членами споживчих товариств могли бути лише особи, які згідно з конституціями союзних республік мають виборчі права¹⁰. Вже після згортання непу було прийнято спеціальний законодавчий акт про членство в споживчій кооперації чужоземців: тим із них, які постійно проживали й працювали в СРСР і не мали права обирати до рад, була надана можливість набувати членство в споживчих товариствах, але без права бути засновниками кооперативів і членами їх виборних органів (ст. 1)¹¹.

Законом УСРР “Про сільськогосподарську кооперацію” від 18 жовтня 1921 р. право створювати сільськогосподарські товариства й артілі надавалося “трудящому населенню сільських місцевостей” (ст. 1)¹². Необхідність сприяти розвитку продуктивних сил у сільському господарстві спонукала радянську владу до того, щоб на практиці не обмежувати соціальний склад членів у сільськогосподарській кооперації¹³. Законом СРСР “Про сільськогосподарську кооперацію” від 22 серпня 1924 р. коло осіб, які можуть створити кооператив, обмежувалося громадянами СРСР, “які займаються сільським господарством або пов’язаними з ним промислами й мають право обирати до рад” (ст. 1).¹⁴ Постановою Наркомісту УСРР від 1 серпня 1927 р. чинні норми про права членства в сільськогосподарській кооперації з посиланнями на рішення III й IV з’їздів Рад та постанову ЦВК і РНК СРСР “Про колективні господарства” від 16 березня 1927 р. було роз’яснено таким чином, що членами товариств можуть бути всі громадяни, які займаються сільським господарством або пов’язані з ним промислами незалежно від того, чи мають вони виборчі права до рад, але осіб, позбавлених виборчих прав, не можна обирати до органів управління та контролю кооперативу й вони не можуть бути його засновниками¹⁵. 25 липня 1929 р. було прийнято постанову Головного кооперативного комітету при РНК УСРР, за статтею 1 якої до всіх зразкових статутів сільськогосподарських кооперативів вносилися зміни про позбавлення права голосу в кооперативах “куркулів і нетрудового елемента, позбавлених виборчих прав до рад”¹⁶. Коли в умовах примусової колективізації головною формою ведення сільського господарства стала артіль, великої ваги набув Зразковий статут сільськогосподарської артілі, ст. 7 якого шлях до участі в артілі був перекритий для куркулів та всіх осіб, позбавлених виборчих прав¹⁷.

Згідно із законом УСРР “Про промислову кооперацію” від 12 жовтня 1921 р. право створювати різноманітні промислові товариства було надано “трудящим кустарних та інших промислів” (ст. 1).¹⁸ А. Терехов, аналізуючи зміст поняття “трудящі” в контексті радянського виборчого законодавства, дійшов висновку, що “за членів у промисловій кооперації можуть бути лише особи, які живуть із власної праці, найманої праці не визискують, до торгівлі не беруться і взагалі не живуть з нетрудового зиску”¹⁹. Проте на рівні відомчої нормотворчості в регламентації членства в промислових кооперативах, як

⁷ СУ РСФСР. — 1919. — № 17. — Ст. 191.

⁸ ЗУ УСРР. — 1921. — Ч. 6. — Ст. 180.

⁹ О реорганізації потребительської кооперації на началах добровольного членства: Постановление Президиума ЦИК и СНК // СЗ СССР. — 1923. — № 30. — Ст. 359.

¹⁰ Вестник ЦИК, СНК и СТО Союза ССР. — 1924. — № 5. — Ст. 172.

¹¹ Про членство чужоземців у споживчій кооперації: Постанова ЦВК і РНК від 13.11.1930 р. // 33 СРСР. — 1930. — Від. I. — № 56. — Ст. 589.

¹² СУ УССР. — 1921. — № 21. — Ст. 618. — С. 734-736.

¹³ Терехов А. Зазнач. праця. — С. 49, 55.

¹⁴ СЗ СССР. — 1924. — Отд. I. — № 5. — Ст. 61.

¹⁵ О праве членства в сельскохозяйственной кооперации: Постановление НКЮ УССР // СУ УССР. — 1927. — Отд. II. — № 29. — Ст. 142.

¹⁶ СУ УССР. — 1929. — Отд. II. — № 16. — Ст. 70.

¹⁷ Зразковий статут сільськогосподарської артілі, затверджений 01.03.1930 р. // 33 СРСР. — 1930. — Від. I. — № 24. — Ст. 255.

¹⁸ Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК. — 1921. — 1 июля-15 ноября. — С. 79-81.

¹⁹ Терехов А. Зазнач. праця. — С. 47.

і в сільськогосподарських, відбувався відхід від приписів закону — за примірними статутами членами промислових кооперативів фактично могли стати особи, які за радянським виборчим законодавством не вважалися “трудящими”²⁰. У загальносоюзному Положенні про промислову кооперацію від 11 травня 1927 р. було здійснено відхід від принципу трудового членства й формально: право вступати до кооперативів і навіть обирати до їх органів управління було надано особам, позбавленим виборчих прав до рад. Згідно зі ст. 2 “членами товариства можуть бути особи, які досягли 16-річного віку”, а за приміткою до цієї статті “особи, які не досягли повноліття, не можуть бути засновниками товариства”²¹. 28 грудня 1928 р. ЦВК і РНК СРСР своєю постановою внесли зміни до зазначененої примітки — особам, які не мають права обирати до рад, було заборонено бути засновниками товариства.²² Положення про промислову кооперацію, затверджене постановою ВУЦВК і РНК УСРР 16 травня 1928 р., містило інші — детальніші й жорсткіші формулювання: членами кооперації могли бути 16-річні особи, “які не користуються у своєму виробництві або промислі зовсім найманою працею або користуються найманою працею одного робітника в тих виробництвах і промислах, ведення яких силами однієї лише особи з технічних причин неможливе” (ст. 2). У примітці на випередження союзного закону від 28 грудня 1928 р. український законодавець зазначав, що неповнолітні й позбавлені права обирати до рад особи не можуть бути засновниками кооперації.²³

У законі УСРР “Про кредитну кооперацію” від 5 квітня 1922 р. у формулюванні припису щодо соціального складу членів замість слова “трудящі”, як у більшості законів про кооперацію, було використано слово “громадяни” (ст. 1)²⁴. Нормативних актів, які були б адресовані саме кредитній кооперації й дозволяли обмежувально тлумачити згаданий припис, на виконання закону видано не було.

У ст. 1 закону СРСР “Про житлову кооперацію” від 19 серпня 1924 р. йшлося про право громадян СРСР добровільно об’єднуватися в житлові кооперативні товариства²⁵. Право набуття членства в житлових кооперативах різних видів регулювалося диференційовано й надавалося:

- а) в житлово-орендних кооперативах — громадянам, які мають виборчі права (ст. 4);
- б) в робітничих житлово-будівельних кооперативах — робітникам і службовцям державних установ і підприємств, партійних, професійних і кооперативних організацій, а також безробітним робітникам й інвалідам праці з робітників і службовців державних установ і підприємств (ст. 13);

в) у загальногромадянських житлово-будівельних кооперативах — усім громадянам, які досягли 18-річного віку й не обмежені судом у цивільних майнових правах (ст. 28).

За постановою ЦВК і РНК СРСР від 14 серпня 1925 р. право набуття членства в робітничих житлово-будівельних кооперативах було надано й особам, що працюють в наймах у приватних осіб та в їхніх об’єднаннях²⁶. На посилення пролетарського характеру житлової кооперації була спрямована постанова ВУЦВК і РНК “Про сприяння вступу робітників із маломіцним бюджетом до складу членів робітничих житлово-будівельних кооперативів” від 17 липня 1929 р.²⁷ Щоправда, немає підстав заперечувати й наявність позитивної соціальної складової в змісті цієї постанови.

Отже, в законах про кооперацію окремих видів не було єдиного підходу щодо регламентації набуття кооперативного членства. Спробою на законодавчу рівні впорядкувати норми про кооперативне членство, вміщенні в законах про кооперацію перших років неп, стала постанова ВУЦВК “Про права членства в усіх видах кооперативів” від 11 липня 1923 р.²⁸ Згідно з цією постановою:

а) членами кооперативних товариств, за винятком житлових, могли бути всі громадяни, не позбавлені прав судом, але обирати й бути обраними до органів управління — лише ті, які користуються виборчими правами за Конституцією УСРР;

²⁰ Там само. — С. 48.

²¹ С3 СССР. — 1927. — Отд. I. — № 26. — Ст. 280.

²² С3 СССР. — 1929. — Отд. I. — № 3. — Ст. 23.

²³ СУ УССР. — 1928. — Отд. I. — 10 липня. — № 14. — Ст. 118. — С. 416-434.

²⁴ Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК. — 18 декабря 1921 г. — 10 декабря 1922 г. — С. 186-187.

²⁵ С3 СССР. — 1924. — Отд. I. — № 5. — Ст. 60.

²⁶ С3 СССР. — 1925. — Отд. I. — № 58. — Ст. 435. — С. 806.

²⁷ СУ УССР. — 1929. — Отд. I. — № 20. — Ст. 64. — С. 720-722.

²⁸ СУ УССР. — 1923. — Отд. I. — № 26. — Ст. 395. — С. 829-830.

б) членами житлових кооперативів могли бути лише громадяни, що мали виборчі права за Конституцією УСРР.

Проте видання в 1924 р. союзних законів про кооперацію, які закріпили принцип трудового членства, звелено зусилля українського законодавця нанівець. Отже, в УСРР до формування союзного законодавства був вироблений у цілому більш демократичний принцип, відповідно до якого право вступу до кооперативу надавалося всім громадянам, а право обирати й бути обраними до органів управління кооперативу — лише особам, яких не було позбавлено виборчих прав.

Класовий характер регламентації умов набуття членства актами загальнокооперативного значення під час згортання непу став особливо виразним. Так, 28 грудня 1928 р. з'явилася постанова РНК СРСР “Про заходи боротьби з псевдокооперативами”, причиною видання якої став той факт, що “... капіталістичні (куркульські) елементи в ряді випадків проникають у кооперативні організації й перетворюють їх на псевдокооперативи”.²⁹ Згідно зі ст. 2 постанови псевдокооперативними визнавалися організації:

“а) якщо в числі їх засновників або членів виборних органів беруть участь особи, яким це заборонено законом, або

б) якщо в них переважний вплив мають капіталістичні (куркульські) елементи, які використовують кооперативну форму в своїх класових цілях, або

в) якщо діяльність їх ухиляється в бік, противний інтересам соціалістичного будівництва”.

Законодавець пропонував заходи “оздоровлення” таких організацій (перевибори органів управління та контролю, посилене інструкторське керівництво та контроль із боку відповідних органів тощо) і зазначав, що в разі неможливості оздоровлення, такі організації підлягають безумовній ліквідації. У постанові ЦВК і РНК СРСР “Про недопущення глітаїв і позбавлених прав до кооперації” від 13 листопада 1930 р. містилася норма, згідно з якою “членами колгоспів та інших сільськогосподарських кооперативів, а також промислових кооперативних товариств (артілей) і споживчих товариств не можуть бути глітаї й інші особи, позбавлені права вибирати до рад” (ст. 1)³⁰.

Законодавча регламентація віку, з досягненням якого громадяни могли вступати до кооперативів, була ідеологічно нейтральнішою, оскільки вона базувалася на юридичному критерії — наявності в особи цивільної дієздатності, необхідної для участі в діяльності кооперативу. Ст. 7 Цивільного кодексу УСРР пов’язувала набуття цивільної дієздатності з досягненням особою повноліття — 18 років. Кооперативне законодавство в цьому питанні характеризувалося наявністю значної кількості прогалин.

За законами СРСР про споживчу кооперацію від 20 травня 1924 р., житлову кооперацію від 19 серпня 1924 р., сільськогосподарську кооперацію від 22 серпня 1924 р. встановлено найменший вік членів — 18 років. Виняток становили робітничі житлово-будівельні кооперативи, для участі в яких найменший вік не було встановлено взагалі. Закони УСРР “Про промислову кооперацію” від 12 жовтня 1921 р. та “Про кредитну кооперацію” від 5 квітня 1922 р. вікові межі для членів кооперативів не встановлювали. За постановою ЦВК і РНК СРСР від 25 вересня 1925 р. право набуття членства в споживчих товариствах було поширене на осіб віком від 16 до 18 років: користуючись усіма правами членів, вони не мали права обирати й бути обраними до органів управління товариства³¹. 13 листопада 1930 р. з метою “втягти найбільш активну молодь до кооперативного будівництва” була видана постанова ЦВК і РНК “Про членство неповнолітніх у кооперації”, за якою право набувати членство в сільськогосподарських, промислових і споживчих кооперативах, а також виступати в якості їх засновників і бути членами їхніх виборних органів надавалося неповнолітнім громадянам, які досягли 16-річного віку (ст. 1)³². Наведена норма, розриваючи зв’язок кооперативного членства з цивільною дієздатністю, означала відступ від усталеної практики. З погляду створення для молоді сприятливіших умов для соціальної самореалізації цей відступ може бути оцінений позитивно. Проте для кооперації країни, в якій цивільний обіг було мінімізовано, а громадяни ставали все більш безправними, такий нормативний припис хоч і виглядав цілком органічно, але не був кроком до зміцнення правової автономії.

²⁹ СЗ ССРСР. — Отд. I. — № 3. — Ст. 28. — С. 70-72.

³⁰ ЗЗ СРСР. — Від. I. — № 56. — Ст. 591.

³¹ СЗ ССРСР. — 1925. — Отд. I. — № 66. — Ст. 492.

³² ЗЗ СРСР. — 1930. — Від. I. — № 56. — Ст. 590.

Як і кооперативний закон Тимчасового уряду (ст. 3)³³, радянське законодавство припускало можливість членства в кооперативах окремих видів і для юридичних осіб. Прямий дозвіл щодо цього містився лише в загальносоюзному законі “Про житлову кооперацію” від 19 серпня 1924 р. (п. “б” ст. 28), але на практиці мало місце й членство юридичних осіб у кооперативах інших видів.

Таким чином, радянський законодавець визначив загальні умови членства в кооперативах різних видів, використовуючи поряд з економічними ознаками (члени повинні займатися сільським господарством взагалі або в певній його галузі, жити з кустарних та інших промислов певного виду, мати певну професію й т. ін.) також і соціально-політичні (класові) ознаки (право виборів до рад, належність до трудящих). Найбільш обмеженим було коло членів робітничих житлово-будівельних кооперативів, що пояснювалось особливо привілейованим становищем цих пролетарських організацій.

Деякі обмеження щодо членства в кооперативах можна вважати вишравданнями економічної організаційно: йдеться про заборону одночасного членства в декількох кооперативах, що переслідують однакові цілі чи займаються однорідною діяльністю. Така заборона містилася в законодавчих актах УСРР: ст. 3 Закону 1921 р. про промислову кооперацію, ст. 4 Закону про кредитну кооперацію та ст. 21 Закону про житлово-споживчу кооперацію.

Обмеження права членства в кооперативах за класовою ознакою, будучи ідеологічно обґрунтованими, декларувалися більшістю законів про кооперацію, але на практиці нерідко відбувався відхід від цього принципу, що пояснювалося економічною недоцільністю їх негайнога й повного втілення в життя. Після закінчення т. зв. “відбудового періоду” у свідомості партійно-державного керівництва політична доцільність стала домінувати над економічною, внаслідок чого застосування класового підходу в усіх сферах життя стало більш послідовним.

Законодавче регулювання умов набуття членства в кооперативі не відрізнялося системністю й було доволі суперечливим навіть на загальносоюзному рівні. Ф. Крижанівський слушно зауважує на тому, що в загальносоюзному законі про житлову кооперацію йшлося про членів, а не засновників кооперативу, тоді як за формулюваннями законів про споживчу й сільськогосподарську кооперацію “громадянам” надавалося право “утворювати” товариства. Отже, за буквальним розумінням законів про споживчу й сільськогосподарську кооперацію вимога “виборчих прав” стосувалася не членів товариства взагалі, а лише його засновників.³⁴

Відсутність в основних законах про кооперацію перших років неп єдиного підходу щодо умов набуття кооперативного членства при загальній тенденції до невизнання законодавцем його загальності ще виразніше виявлялася в питанні про іншу його фундаментальну рису — добровільність. У законах про промислову, сільськогосподарську, кредитну й житлову кооперацію, прийнятих після проголошення неп, одразу закріплювався принцип добровільнності членства. Натомість у споживчій кооперації відбувався поступовий відхід від примусовості членства. За ст. 4 Декрету “Про споживчі комуни” від 20 березня 1919 р. до споживчої комуни включалося все населення певної місцевості. Закон від 13 квітня 1921 р. зберігав принцип примусового членства й механізм “приписки” громадян до єдиних споживчих товариств, хоча й дозволяв утворювати в складі ЄСТ добровільні “споживчі об’єднання” (ст. 3). За законом СРСР від 28 грудня 1923 р. повністю відновлювалося добровільне членство в споживчій кооперації.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що класове праворозуміння, зумовлюючи загальне становище в галузі прав людини в радянському суспільстві, закладало глибинне підґрунтя і для деформації кооперативного руху і кооперативного права в УСРР. У радянських умовах законодавча регламентація набуття кооперативного членства відрізнялася за ідеологізованістю, нестабільністю, суперечливістю й з огляду на існування істотних галузевих відмінностей гостро потребувала уніфікації. Замість загальності членства більшістю законів про кооперацію згідно з класовим принципом було закріплено трудове членство осіб, які користуються виборчими правами до рад, з подальшою частковою відмовою від цього принципу на практиці з міркувань економічної доцільності й повномасштабним його відновленням в умовах згортання непу.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою правознавства
Полтавського університету споживчої кооперації України
(протокол № 9 від 18 квітня 2008 року)*

³³ О кооперативных товариществах и их союзах: Положение от 20 марта 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства. — 1917. — Отд. I. — № 72. — Ст. 414.

³⁴ Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство. — Харків: Державне видавництво України, 1928. — С. 76.